

**ЕКСПРЕСИВНА УПОТРЕБА ЛИЧНИХ ЗАМЈЕНИЦА
У КЊИЖЕВНОУМЈЕТНИЧКОМ СТИЛУ РУСКОГ
И СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА**

МАРИНА КАТНИЋ-БАКАРШИЋ

Филозофски факултет, Сарајево

UDK 808.2-24+808.61/62-24

Изворни научни рад

Примљен: 21. марта 1987.

Прихваћен: 29. октобра 1987.

Природу личних замјеница, њихов смисао и функције покушавају објаснити различите дисциплине са свога становишта — лингвистика, филозофија, психоанализа и др. У теорији књижевности облици приповиједања добили су назив према одговарајућим замјеницама («Ја» — облик; «Он» — облик). Осим тога, често се и о разликама у књижевним родовима и врстама говори с позиције употребе појединих личних замјеница, односно лица уопште. Традиционално се, рецимо, сматра да је за лирску поезију карактеристична доминација првог лица једнине, за драму другог лица (због присуства дијалога), а за прозу трећег лица. Ова је тврдња умјесна само у једном општем смислу, али се од дјела до дјела може и мора говорити о одступањима.

Треба споменути и тврдњу Р. Јакобсона да су личне замјенице веома сложена категорија, много сложенија него што се то мисли у «хумболтијанској традицији», склоној да их посматра као најпримитивнији и најелементарнији ниво језика. О њиховој сложености свједочи и чињеница да их дјеца касно усвајају, а у афазии се губе веома рано (Јакобсон, 1957, 2).

Са становишта лингвистике (посебно функционалне стилистике) личне замјенице пружају богат материјал за истраживање. У овом раду посматрају се сљедећи типови експресивне употребе личних замјеница у књижевноумјетничком функционалном стилу руског и српскохрватског језика: изостављање личних замјеница; њихова повећана фреквенција; личне замјенице као композиционо језгро поетског текста.

1. Изостављање замјеница

У руском језику лична замјеница је у садашњем и будућем времену уобичајена уз лични глаголски облик у свим функционалним стилима осим разговорног (или када се његови елементи стилизују у књижевноумјетничким и публицистичким текстовима) и неких жанрова административног стила — на примјер у аутобиографији, карактеристици и слично. Често се наглашава да се у облику са личном замјеницом истиче «выделительность действующего лица; в форме же без местоимения само действие изображается как более интенсивное и энергичное» (Василенко 1967, 17). На-

равно, и у руском језику као и у српскохрватском при супротстављању двају субјеката једино је могућ облик са замјеницом.

У управном говору ликова у руском језику ријетко сусрећемо личну замјеницу (нпр. »Четко *вижу* двенадцатый век« АП, 532*). Мада је у овом језику у прошлом времену лична замјеница неопходна као показатељ лица, у савременом језику такође се изоставља у разговорном стилу, те у управном и неправом управном говору ликова у књижевноумјетничким текстовима. При томе контекст постаје неопходан за одређивање лица:

И опять среди ночи *проснулась*, как *просыпалась* теперь каждую ночь, будто кто-то привычно и злобно будил ее толчком. (Т, 5)

Облик »ее« (»њу«) овдје показује да се ради о трећем лицу јединине, тако да се отклања вишезначност.

У српскохрватском језику, међутим, облик глагола и у перфекту је довољан показатељ лица, па се лична замјеница може изоставити у свим функционалним стиливима. Најчешће је неутралан управо облик без личне замјенице. Још је Маретић писао како се »личне замјенице *ја, ти, он* обично... изостављају кад на њима није сила говора, те се разабарају из самога глаголног облика«, те да »Вук често узима те замјенице без праве потребе« (Маретић 1963, 499).

На основу овога лако се може видјети да у преводу претходног примјера изостављање личних замјеница не уноси разговорну стилску маркираност — напротив, реченица је неутрална:

И опет се усред ноћи *пробудила*, као што се *будила* сада сваке ноћи као да ју је нешто будио... (Т1, 5)

Тешкоће настају онда када се чак ни на основу контекста не може једнозначно одредити о којем се лицу у руском језику ради ако је изостављена лична замјеница. Тако су два наша преводиоца различито дешифровала први стих из пјесме Ане Ахматове:

Сжала руки под темной вуалью...

»Отчего ты сегодня бледна?«

Оттого, что я терпкой печалью

Напоила его допьяна. (ШП, 42)

С Раичковић први стих преводи првим лицем јединине (»Грчи^х руке ја под тамним велом...« ШП, 43), а З. Коцић трећим лицем (»Крши^и руке под сивилом вела...« АП, 665). Заиста, могућа је недоумица око тога да ли први стих изговара лирска јунакиња (као код Раичковића) или лирски посматрач који јој поставља питање (као код Злате Коцић). Чини се, ипак, да је вјероватније прво тумачење и да је оправдана употреба првог лица.

* Списак извора види на крају текста.

Изостављање личне замјенице може у појединим књижевноумјетничким дјелима постати стилогено средство. На примјер, у Трифоновљевом роману *Други живот* овај је поступак посебно ефектан: с обзиром на то да је већи дио романа писан са тачке гледишта главне јунакиње (и на фразеолошком плану), долази до максималног зближавања неправог управног говора са управним, дакле, до брисања оштрих граница између та два функционално-говорна слоја. У појединим случајевима управо због тога није лако одредити о коме се лицу ради:

Про альбом говорить нечего. *Спрятала* его подалыше. Вначале думала: когда все нити перервутся, тогда наступит покой... Вчера *ездила* по делам на Ново-Басманскую, *вышла* из метро »Лермонтовская«, и сразу — укол в сердце. (Т, 71)

Овдје изостављање замјенице у прошлом времену изражава динамичност, брзо смјењивање радњи; у центру пажње је управо радња, а не њен вршилац.

Јасно је да ни у овом примјеру српскохрватски преводилац не може сачувати двозначност оригинала, јер се нужно опредјељује за једно лице, тако да се губи експресивност:

О албуму боље и не говорити. *Спремила* га је подаље. У почетку је *мислила*: када се све нити претргну, наступит ће покој... Јучер је *послом* *ишла* на Ново-Басманску, *изаишла* је из метроа... (Т1, 66)

Занимљиво је да руски преводилац *неријетко* *аористе*, нарочито када изражавају брзо смјењивање радњи, преводи тако што изоставља личну замјеницу, покушавајући тако да сачува сва значења оригинала (с обзиром на то да у руском језику постоји само једно прошло вријеме):

Одједном, Никко *изађе* из реда и *сједе* крај пртине, *ухвати* се за главу, *заљуља* се и *испружи* — уронио је лицем у снијег... (Л, 79)

Вдруг Никко *вышел* из строя и *сел* у обочины. *Обхватил* голову руками, *закачался* и *растянулся* на снегу — *зарылся* в него лицом... (Л1, 55)

И у безличним реченицама изостављање замјенице може бити искоришћено као стилски поступак, о чему пише Шолц (1973, 44), показујући како у таквим конструкцијама изостављање замјенице »претвара пјесниково индивидуално искуство... у опште искуство, вриједно за свакога«. Исти аутор сматра да код неких пјесника (нпр. код Мајаковског, Белог, Ахматове) ово постаје »стилски маниризам« (Scholz 1973, 45). У Трифоновљевом роману ова појава је такође честа и важно је стилогено средство:

Непонятно: как *жить* без него? И как *удалось*? (Т, 14)

Несхватљиво: како *живјети* без њега? И како *је успјела*? (Т1, 13)

Вдруг *услышала*: Александра Петрован тоже шлепаєт на кухню. Тоже *не спалось*. (Т1, 10)

Наједном је зачула: Александра Петровна шљапка ка кухињи. И њој се није спавало. (Т1, 10)

Овдје се одлично види да је српскохрватски превод изгубио нека битна обиљежја руских реченица: није сачувана разговорна маркираност исказа нити динамичност, лаконичност, експресивност оригинала.

2. Фреквентна употреба личних замјеница

У српскохрватском језику, у коме је обично лична замјеница изостављена, повећана фреквенција замјеница пружа додатне информације о лику, о односу између јунака или пак о идиолекту писца. У руском језику посебно се издваја учестала употреба облика »ја« (»ја«), што по мишљењу А. Н. Гвоздева ствара утисак »выпячивания говорящим своей роли, нескромного восхваления« (1950, 26). У књижевноумјетничким дјелима квантитативно, али и квалитативно истицање неке замјенице може носити богате семантичко-стилистичке конотације.

Код Казакова, на примјер, у причи *Плаво и зелено*, потенцирање облика »ја« у функцији је говорног карактеризовања приповједача: оно слика младалачку окренутост себи и својим преживљавањима, али и дјечаков несавршен, једноставан стил у коме су реченице сличне конструкције:

Я осторожно беру ее за руку, пожимаю и отпускаю. Я бормочу при этом свое имя... Я очень люблю джаз, нет, не танцевать, танцевать я не умею, — я люблю слушать хороший джаз. (К, 63)

Опрезно сам прихватио њену руку и стионуу је. При томе сам промрмљао своје име... Веома волим цез, не да плешем, не умијем да плешем, волим да слушам добар цез. (К1, 11)

И у претходном примјеру српскохрватски превод не чува све нијансе стилистичког значења као оригинал.

У Крлежиној *Агонији* понављање личне замјенице налазимо у различитом контексту. Често је то израз узбуђења, емоционалне кризе неког лика:

Молим те, ја говорим врло мирно! Мене боли глава, али ја знадем што говорим! Ја сам хтјела његову смрт... (КМ, 255)

По-моему, я говорю совершенно спокойно. У меня мирень, но я четко сознаю, что я говорю! Я желала его смерти... (КМ1, 255)

Трипут поновљена замјеница првог лица у номинативу и једном у акузативу (у српскохрватском језику), односно четири пута у номинативу и једном у генитиву (у руском преводу) у функцији је сликања психичког стања говорног лица, а посебно потенцира његову потребу за истицањем своје одговорности, цјеловитости и интегритета властитог »ја«.

Неуобичајена фреквенција замјенице »ти/ви« у истом дјелу изражава говорникову усмјереност на адресата, покушај дјеловања на његове емоције:

Ја знадем, теби се жури, тебе чекају, ти си пословно спријечен, ти немаш времена, ти си већ тридесет пута погледао на сат, но уза све то, ја сам у таквој ситуацији, да ја морам говорити с тобом, Иване. (КМ, 225)

Ја знам, ты торопишься, тебя ждут, у тебя дела, у тебя нет времени, ты уже тридцать раз посмотрел на часы, но при все этом, Иван, я в таком состоянии, что мне необходимо с тобой поговорить. (КМ1, 23)

Претходни примјер занимљив је и експресиван због још два разлога: прво, због специфичне корелације између адресата и говорника, изражене опозицијом замјеница *ти* и *ја* (у првом дијелу исказа говорник апелује на адресата, а у другом изражава своје емоције, »самоисказује« се); друго, паралелна је конструкција реченица, тако да и ритам исказа и мјесто замјенице постају посебно изражајна средства.

У Крлежиној драми нетипично честу употребу личних замјеница за српскохрватски језик* можемо тумачити на још два начина: а) као приказивање утицаја њемачког језика на говор ликова (у том је језику лична замјеница неопходна као показатељ лица), што је у функцији говорног карактеризовања; б) као специфичну црту пишчева идиолекта. Без детаљног проучавања свих Крлежиних дјела са овог аспекта несумњиво је тешко потврдити ове претпоставке, али чини се да су обје релевантне.

3. Изражајност личних замјеница у поезији

У књижевноумјетничком стилу у цјелини, а напосе у поезији, личне замјенице могу посједовати специфичан семантичко-стилистички набој. Оне неријетко чине основно композиционо језгро текста; осим тога, може се говорити и о њиховом супстантивизирању, што доводи до проширења њиховог значењског поља. У таквим случајевима замјеница (која изражава »лирско ја«) »добива снажно изражен аутосемантички карактер, максимално удаљен од сваке идеје супститута«, тако да лирски јунак у поезији заправо бива лишен свих других координата, »у потпуности је представљен замјеницом« (Силман 1970, 84).

Овим, заправо, везујемо наше истраживање за савремена интердисциплинарна проучавања књижевног дјела, за различите продуктивне приступе његовом језику и композиционој структури (нпр. Јакобсонов, Лотманов, Еткиндов приступ), сматрајући да су граматичке, стилистичке и књижевнотеоријске категорије тјесно повезане. При томе полазимо од тврдње да лирика претвара сваки поједини, индивидуални случај преживљавања »у својеврсну 'парадигму' преживљавања, у модел корелација изме-

* Дијалог понекад код овог писца постаје *артифицијелан* управо због нарочито фреквентне употребе замјеница.

ђу више или мање уопштеног 'лирског ја' (сваког ја) и реалности» (Силман 1970, 84). У вези са овим може се говорити о различитим реализацијама тога модела, по чему се пјесници међусобно и разликују.*

У поезији Мајаковског, на примјер, нарочито у *Облаку у панталона-ма*, лирско »ја« увијек је у опозицији према осталом свијету, тако да квантитативна и квалитативна заступљеност замјенице »ја« носи специфичне конотације:

Славьте меня
Я великим не чета.
Я над всем, что сделано,
ставлю »nihil«.

или:

Я,
златоустейший,
говорю вам... (АП, 148)

Опозиција »ја« — свијет, толико карактеристична за стваралаштво овога пјесника, добија и свој формалан израз у графичком издвајању замјенице »ја« у засебан стих.

Посебно често композиционо језгро неких стихова представља релација »ја« — »ти«, наравно, остварена у сваком индивидуалном случају на други начин. Садржајан примјер ове опозиције пружа Диздарева пјесма *Полифем*:

Ти си велик	То кључ је
Страшан	За Тебе
У величини својој	Па
Ти си	Ипак
Јак	Мој си
До бога	Да не бих
А ја	Твој
Нико	Био... (Д, 41)
И ништа	

Једноставна форма овдје носи специфичну корелацију лирског »ја« и »ти«, изражавајући њихове сложене односе. На плану личних замјеница »ти« је знатно »јаче« од лирског »ја«, али увођење присвојних замјеница показује другачији резултат: лирско »ја« потчињава лирско »ти« и снагом воље надвладава његову моћ.

Лаконизам и привидна »огољеност« израза, шкртост у избору лексике само потенцирају изражајне могућности замјеница.

* Инспиративну анализу пјесме »Я — страница твоему перу« М. Цветајеве даје Еткинд 1971.

У поезији се може говорити и о корелацијама »ја« — »он/она/«, »ја« — »ви« и слично. У Блоковим знаменитим *Скитима* посебно је занимљив саоднос »ми« — »ви« (наводимо само неколико стихова)*:

Миллионы — вас. Нас — тьмы, и тьмы, и тьмы.
Попробуйте, сразитесь с нами!

...
Придите к нам От ужасов войны
Придите в мирные объятия!
Пока не поздно — старый меч в ножны,
Товарищи! Мы станем братья! (АП, 554)

Последњи стих тежи превазилажењу почетне опозиције »ми« : »ви« и обједињавању првобитног »ми« (означит ћемо га са »ми₁«) и »ви« у ново »ми« (»ми₂«), које садржи и »ми₁« и »ви«.

У литератури се често истиче могућност супстантивизирања личних замјеница. Такав примјер налазимо и у пјесми Х. Сабгира:

Я прохожу сквозь свое незримое Я
Которое стоит посередине комнаты
Как манекен
Два невидимых Я
На фоне большого окна... (АП, 448)

И у руском и у српскохрватском језику супстантивизирана замјеница 1. или 2. лица долази у средњем роду.

Осим тога, у поезији се често именује лирски јунак или јунакиња замјеницом трећег лица јединине уз велико почетно слово — *Он* или *Она*. Неки аутори то тумаче као својеврсно маскирање, избјегавање личног имена из различитих разлога (Гвоздев 1950, 27). Истовремено, у случајевима када је тако означена особа у коју је лирски јунак заљубљен, долази до својеврсне конкретизације ове замјенице: њено значење се сужава само на тог појединца.

На крају, треба поновити да се два језика највише разликују када је у питању изостављање личне замјенице, што је у српскохрватском језику неутрално, а у руском може постати важно стилогено средство (неутралан је облик са личном замјеницом). Повећана фреквенција замјеница у оба језика може постати посебно изражајна. Осим тога, улога замјеница као »композиционог језгра« у поезији такође се може пратити на материјалу оба језика. Без сумње, у овом раду дате су само назнаке за даља истраживања проблематике личних замјеница са функционалности-листичке тачке гледишта. Посебно занимљива биће она истраживања која буду детаљно проучавала употребу замјеница у идиолекту појединих писаца, чиме би се прецизно утврдила улога тог микроелемента у њиховом стилу.

* Хабермас истиче да израз »ми« можемо употрежити у сврху »само-идентификације«, али и, као што је то овдје случај, »у колективним говорним деловањима према једном адресату који преузима комуникативну улогу 'ви' под условом реципроцитета, да су и за њега 'ми' опет 'ви'«. (Хабермас 1985, 19)

ЛИТЕРАТУРА

- Василенко С. Ф. Грамматическая синонимия предикативных форм глагола в современном русском языке. АКД. — Алма-Ата, 1967.
- Гвоздев А. Н. Стилистическая роль местоимений. — »Русский язык в школе«, 1950, 6, стр. 23—31.
- Jakobson R. *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb*. — Harvard University, 1957, 14 p.
- Маретић Т. Граматика хрватскога или српскога књижевног језика. 3. изд. — Загреб, 1963.
- Сильман Т. И. Синтактико-стилистические особенности местоимений. — Вопросы языкознания, Москва, 1970, 4, стр. 81—91.
- Хабермас Ј. Прилог реконструкцији историјског материјализма. — Сарајево, 1985.
- Scholz F. *Russian Impersonal Expressions Used with Reference to a Person*. The Hague — Paris, Mouton, 1973.
- Эткинд Е. Г. Опыт о местоимении в системе поэтической речи. — У књизи: Поэтика и стилистика русской литературы. Ленинград, 1971, стр. 399—407.

ИЗВОРИ

- АП — Антологија руске поезије. Књига прва. Избор А. Петров. Београд, 1977.
- ППП — Шест руских песника. Избор и превод С. Раичковић. Београд, 1970.
- Д — Диздар М. Камени спавац. Сарајево, 1985.
- КМ1 — Крлежа М. Агония. Перевод Н. Вагаповой. — Москва, 1982.
- КМ1 — Крлежа М. Глембајеви. Дrame. Загреб, 1962.
- К — Казаков Ю. Голубое и зеленое. Москва, 1963.
- К1 — Казаков Ј. У лову. Прев. И. Крстановић. Сарајево, 1965.
- ЛМ — Лалић М. Лелејска гора. 3. издање. Сарајево, 1980.
- ЛМ1 — Лалић М. Лелейская гора. Роман. Перевод Т. Вирты. Москва, 1968.
- Т — Трифонов Ю. Другая жизнь. Москва, 1976.
- Т1 — Трифонов Ј. Други живот. Прев. М. Медарић. Загреб, 1981.

ЭКСПРЕССИВНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОМ СТИЛЕ РУССКОГО И СЕРБОХОРВАТСКОГО ЯЗЫКОВ

Резюме

В работе исследуются следующие вопросы, связанные с экспрессивным употреблением личных местоимений в литературно-художественном стиле русского и сербохорватского языков:

1. Отсутствие (пропуск) личного местоимения в русском языке всегда стилистически окрашено, в то время как в сербохорватском языке оно нейтрально.
2. Частотное употребление личных местоимений в литературно-художественном стиле обоих языков может иметь различные семантические и стилистические коннотации.
3. В поэзии личные местоимения нередко приобретают функцию композиционного стержня всего стихотворения, причем возможны разнообразные варианты этой модели.